

A magyar forradalom irodalma

BILL LOMAX ÖSSZEÁLLÍTÁSA

A magyar forradalom és annak leverése óta eltelt 25 évben rengeteg kiadvány jelent meg e témakörben, több száz könyv és több ezer cikk, a legkülönbözőbb nyelveken. Ennek a cikknek nem az a célja, hogy az irodalom teljes bibliográfiájával szolgáljon, amit csak a téma szakértői forgathatnának haszonnal, hanem a forradalmat különféle szempontból vizsgáló érdekesebb és értékesebb írásokhoz kíván útmutatót nyújtani. Elsősorban azt szeretnénk elérni, hogy a magyarországi olvasók fogalmat alkothassanak a Magyarországon kívül megjelent irodalom méreteiről, jellegéről és értékéről.

Történeti háttér

A legjobb és legolvasmányosabb bevezetés a kelet-európai kommunista államok második világháború utáni politikai fejlődésébe kétségtelenül François Fejtő: *Histoire des Démocraties Populaires* (A népi demokráciák története) (Párizs, Seuil) I: *L'Ere de Staline* (A sztálini korszak) 1952, II: *Après Staline* (Sztálin után) 1969. A második kötet angolul is megjelent: *A History of the People's Democracies — Eastern Europe since Staline* címmel (London, Penguin, 1974). Chris Harman: *Bureaucracy and Revolution in Eastern Europe* (Bürokrácia és forradalom Kelet-Európában) (London, Pluto, 1974) c. műve szintén összehasonlító elemzés, amely elsősorban a kelet-európai diktatúrák ellen támadt különféle moz-

galmakat tárgyalja, némiképp trockista álláspontonról.

Nem hagyhatjuk figyelmen kívül a hivatalos magyar kiadványokat sem, mivel értékes és érdekes információkat tartalmazhatnak, pl. *A szocializmus útján — a felszabadulást követő negyedszázad kronológiája* (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1970), sok hasznos adatot és a vezető szervek (a kormány, párt és egyéb szervezetek) felépítésére vonatkozó részletet közöl az 1945 és 1970 közötti időszakból. *A mi negyedszázadunk* (Budapest, Kossuth, 1970) pedig ugyanezen évek fő politikai eseményeinek különösen értékes fotódokumentációját nyújtja. Felhívjuk a figyelmet arra, hogy a forradalmat megelőző időszak dokumentumai közül jónéhány hozzáférhető budapesti könyvtárakban, pl. a Petőfi-kör kulcsfontosságú vitái közül a filozófus-vita megjelent a *Filozófiai Értesítőben* (1956. 4 sz.), a történészeké a *Századokban* (1956. 3 sz.). Továbbá a XX. kongresszus tanulságairól egyéb intézményekben folytatott viták közül az irodalmat tárgyaló vita az *Irodalomtörténeti Közleményekben* (1956. 3 sz.), a közgazdászok kongresszusának vitaanyaga pedig a *Közgazdasági Szemlében* (1956. 7-8 sz.) látott napvilágot.

Politikai emlékiratok

A téma megismerésének egyik legélvezetesebb módja olyan kiemelkedő, politikailag aktív, általában baloldali meggyőződésű értelmiségiek visszaemlékezéseinek olvasása, akik az 50-es évek elején összeütközésbe kerültek a sztálini rendszerrel, majd szerepet játszottak a Sztálin 1953-ban bekövetkezett halálát követő «szellemi fellazulásban», valamilyen formában részt vettek a forradalmi eseményekben és végül többnyire Nyugatra menekültek a magyar október leverése után. A legélvezetesebb az ilyen olvasmányok között Paul Ignatus: *Political Prisoner* (Politikai fogoly) (London, Routledge, 1959); George Pálóczi-Horváth: *The Undefeated* (A legyőzetlenek) (London, Secker & Warburg, 1959) és George Faludy: *My Happy Days in Hell* (Vidám napjaim a pokolban) (London, Andre Deutsch, 1962). Mind közül valószínűleg

a legérdekesebb a volt kommunista Szász Béla beszámolója, aki a Rajk-per első letartóztatottja volt. Könyve először magyarul látott napvilágot 1963-ban, Vincent Savarius álnéven a brüsszeli Nagy Imre Intézet kiadásában: *Minden kényszer nélkül — egy műper kórtörténete* (nemrégiben újra kiadta Újváry, Griff, München 1979), majd később franciául, németül és angolul is megjelent (Önként az akasztófára címmel).

Ugyancsak személyes, de igen eltérő politikai szempontból íródott beszámoló gróf Széchenyi Györgyé, a kimondottan jobboldali beállítottságú volt magyar arisztokrataé, akit a sztálini rezsim erőszakkal « deklasszált », először munkatáborba vitték, később segédmunkásként dolgozott: *Ungarn zwischen Rot und Rot — Ein Bericht aus den Jahren 1944-1956* (Magyarország két vörös között — tudósítás az 1944-1956-os évekből) (München, Biederstein, 1963). Börtönirodalomról szólva nem feledkezhetünk meg Edith Bone immár klasszikus és rendkívül izgalmas: *Seven Years Solitary* (Hét év magánzárka) (London, Hamish Hamilton, 1957) c. könyvéről, mely egy magyar származású brit kommunista visszaemlékezése, aki 1949-től 1956-ig magyar börtönökben ült.

Az eddig említett emlékiratok olyan személyektől származnak, akik az ötvenes évek elején börtönbe kerültek, és 1956-ban, a forradalom leverése után elmenekültek Magyarországról. Más, 1956-ban aktív irodalmi és politikai személyiségek Magyarországon maradtak, és szabadulásuk után, jónéhány évvel később távoztak Nyugatra. Az egyik leghíresebb ilyen személy Háy Gyula író, a Magyar Kommunista Párt 1919-es alapító tagja, majd « Kucsera » alakjának megteremtője 1956-ban. A forradalom évében letartóztatták és elítélték; 1960-ban szabadult és később emigrált. Memoárja: *Geboren 1900* (Születtem 1900-ban) (Hamburg, Wagner, 1971), később angolul is megjelent.

A leglátványosabb Kopácsi Sándor pályája, aki 1956-ban budapesti rendőrfőkapitány volt, a forradalmárok oldalára állt, alapító tagja volt a forradalom során Kádár János vezetésével megalakult MSZMP-nek, majd pedig a Nagy Imre-per vádlottja lett. A halálbüntetést épphogy

elkerülve életfogytiglani börtönbüntetést kapott — 1963-ban szabadult, majd 1975-ben engedélyezték, hogy Kanadába emigráljon. Emlékirata, mely először franciául: *Au nom de la classe ouvrière* (A munkásosztály nevében) (Párizs, Laffont, 1979), majd németül és angolul is megjelent, annak ellenére, hogy számos regényes elemet tartalmaz, mindaddig az egyik legfontosabb tanúvallomás egy olyan ember tollából, aki az események középpontjában volt. Időközben megjelent Kopácsi egy rövidebb írása magyarul: *Az 1956-os magyar forradalom és a Nagy Imre-per* (Magyar Öregdiák Szövetség - Bessenyei György Kör, New Brunswick, USA, 1979).

Azok közül, akik Magyarországon maradtak, mindaddig csak olyanok jelentettek meg emlékiratokat, akik vagy kezdettől együttműködtek a rendszerrel, vagy később olvadtak bele. Ezek az írások kevés lényeges újdonságot tartalmaznak 1956-ról. Mégis szolgálhat némi tanulsággal a politikai események 1956 végéig tartó alakulását illetően Nógrádi Sándor: *Történelmi lecke* (Budapest, Kossuth, 1970), valamint Sík Endre: *Bem rakparti évek* (Budapest, Kossuth, 1970) c. könyve. Ezen kívül a Magyarországon maradt írók művei közül ide kívánkozik Déry Tibor: *Ítélet nincs* (Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 1969). Végül ne maradjon említés nélkül Mindszenty József: *Emlékirataim* (Toronto, Vörösváros, 1974), mely természetesen a primás emigrálása után jelent meg Nyugaton, a magyar mellett számos külföldi nyelven is.

Az írók lázadása

A forradalmat közvetlenül megelőző évek « értelmiségi lázadásának » legjobb és legteljesebb összefoglalását két résztvevő szemtanú, Aczél Tamás és Méray Tibor: *The Revolt of the Mind* (Az értelem lázadása) (New York, Praeger, 1959) című könyvében találjuk, amelynek magyar eredetije *Tisztító vihar* címmel 1961-ben jelent meg, majd Újváry « Griff » újra kiadta 1978-ban. E mozgalom elemzőbb leírását nyújtja István Mészáros: *La rivolta degli intellettuali in Ungheria* (Az értelmiség lázadása Magyarországon) (Torino, Einaudi, 1958).

A « lázadás irodalmának » egyik legteljesebb gyűjteménye a *Les Temps Modernes*-ben jelent meg Párizsban, az 1956. november - 1957. januári különszámban *La Révolte de la Hongrie* (Magyarország lázadása) címmel. További írások találhatóak az Edmund Stillman (szerk.): *Bitter Harvest — the intellectual revolt behind the iron curtain* (Keserű aratás — értelmiségi lázadás a vasfüggöny mögött) (New York, Praeger, 1959), és William Juhász (szerk.): *Hungarian Social Science Reader: 1945-1963* (Magyar társadalomtudományi szöveggyűjtemény: 1945-1963) (New York, Aurora, 1965) című kötetekben. Megjelent egy válogatás az *Irodalmi Újság* anyagából, amely tartalmazza az 1956. november 2.-i forradalmi szám teljes szövegét, George Pálóczi-Horváth szerkesztésében: *One Sentence on Tyranny — Hungarian Literary Gazette Anthology* (Egy mondat a zsarnokságról; magyar *Irodalmi Újság*-antológia) (London, Waverley Press, 1957); egy hasonló gyűjtemény, amely azonban nem korlátozódik az *Irodalmi Újság* anyagára, a forradalom huszadik évfordulóján, 1976 októberében látott napvilágot a jelenleg Párizsban megjelenő *Irodalmi Újság* különszámaként.

A forradalom — az első beszámolók

A forradalomról magáról kiadott első könyvek egyike François Fejtő: *La tragédie hongroise — ou une révolution socialiste antisoviétique* (A magyar tragédia — egy szovjetellenes szocialista forradalom) (Párizs, Horay, 1956), Jean-Paul Sartre előszavával; később, lényegesen érzékibb címmel, angolul is megjelent: *Behind the Rape of Hungary* (Magyarország megerőszakolásáról) (New York, Mc Kay, 1957). Egy másik, magyar emigráns tollából származó híradás, amely azonban túlságosan hajlamos a legreakciósabb értelmezések elfogadására, Georges Mikes, *The Hungarian Revolution* (A magyar forradalom) (London, Andre Deutsch, 1957).

Ezen kívül az első nyomtatásban megjelent beszámolók általában olyan újságíróktól származnak, akik jelen voltak az események színhelyén, s így a szemtanúk

hitelességével közvetíthették megdöbbentő jelentéseiket a magyar október drámai napjairól. Még 1956-ban legalább négy ilyen írás jelent meg: Peter Fryer: *Hungarian Tragedy* (A magyar tragédia) (London, Dobson); François de Geoffre: *Hongrie Terre Déchirée* (Magyarország — a szétszaggatott föld) (Párizs, Fleuve Noir); Alain de Sedouy: *Indomptable Hongrie* (Legyőzhetetlen Magyarország) (Párizs, Fils Aymon); és Wiktor Woroszylski: *Dziennik Wegierski* (Magyarországi napló) a varsói *Nowa Kulturában*.

Ezek közül különös figyelmet érdemel Peter Fryer könyve, mivel a szerzőt a Brit Kommunista Párt lapja, a *Daily Worker* hivatalos tudósítóként küldte Budapestre, de mikor hű és pontos beszámolókat igyekezett küldeni arról, amit látott és tapasztalt, tudósításait nem közölték, őt magát pedig kizárták a pártból. Könyve kétségtelenül az egyik legjobb újságírói beszámoló. Wiktor Woroszylski írása, amely szintén nagyon élő és találó összefoglalása a szerző élményeinek, egyike a nagyon ritka, a szocialista tábor országainak újságíróitól származó jelentéseknek. Megjelent angolul és franciául *Egy lázadás naplója* címmel; az eredeti lengyel szöveget pedig nemrégiben újra megjelentette az *Aneks* (London, 1977. 13-14 sz.).

1956 elején további beszámolók jelentek meg olyan újságíróktól, akik ott voltak az események színhelyén.

A forradalom szocialista jellegét hangsúlyozó, baloldali írások közül a legjelentősebb Basil Davidsoné: *What Really Happened in Hungary?* (Mi történt valójában Magyarországon?) (London, Union of Democratic Control); és Luigi Fossatié (az olasz szocialista *Avanti* tudósítója): *Oui Budapest* (Itt Budapest) (Torino, Einaudi), Pietro Nenni előszavával. A jobboldalról az események legkommunista-ellenesebb verzióját nyújtja némileg szenzációhajhász stílusban Andor Heller: *No More Comrades* (Többé nem elvtársak) (Chicago, Regnery); és Noel Barber: *A Handful of Ashes* (Egy marék hamu) (London, Wingate).

Az eseményeket ellenforradalmiként értékelő és a felkelés szovjet elnyomását jogosnak beállító szemtanú-

beszámoló kevés van és azok is korlátozott értékűek; de talán érdemes megemlíteni a következőket — Charlie Coutts: *Eye-Witness in Hungary* (Egy szemtanú Magyarországon) (London, Daily Worker); és André Stil (a Francia Kommunista Párt lapja, az *Humanité* főszerkesztője): *Je reviens de Budapest* (Budapestről jöttem) (Párizs, Maison des Métallurgistes.) Egy másik, bár némileg kétes hitelű beszámoló James A. Michner-től, a világhírű írótól származik, aki nem volt ugyan Magyarországon, de állítása szerint sok, a forradalom leverése után külföldre menekült magyarral készített interjút: *The Bridge at Andau* (Az Andau-i híd) (New York, Random House, 1957).

Három, illetve négy évvel az események után látott napvilágot két további első kézből származó tudósítás, amelyek éppen ezáltal kevésbé elfogultak és így talán a legmegbízhatóbbak a műfajban — Dora Scarlett: *Window into Hungary* (Ablak Magyarországra) (Bradford, Broadacre, 1959); és Leslie B. Bain: *The Reluctant Satellites — An eyewitness report on East Europe and the Hungarian Revolution* (Kelletlen csatlósok — egy szemtanú beszámolója Kelet-Európáról és a magyar forradalomról) (New York, Macmillan, 1960).

Ezeknek a rendkívül eleven és színes szemtanú-beszámolóknak a többsége már régen elfogyott a könyvesboltokból, és rendkívül nehezen hozzáférhető, de a legértékesebbek közül néhány (így Fryer, Scarlett, Woroszylski, Coutts írása nemrég újra megjelent egy kötetben Bill Lomax (szerk.): *Eye-Witness in Hungary — The Soviet Invasion of 1956* (Magyarországi szemtanúk — az 1956-os szovjet megszállás) (Nottingham, Spokesman, 1980).

Végül, Melvin J. Lasky (szerk.): *The Hungarian revolution — A White Book* (A magyar forradalom — egy fehér könyv) (London, Secker & Warburg, 1957), és Peter Gosztonyi (szerk.): *Die Ungarische Volksaufstand in Augenzeugenberichten* (A magyar népfelkelés a szemtanúk szemével) (Düsseldorf, Karl Rauch, 1966) széles körű válogatást közöl újságcikkekből, újságírók és más szemtanúk beszámolóiból, valamint egyéb tudósításokból

és dokumentumokból. A Lasky-féle kötet F. Bondy társzerkesztésével és bő kiegészítésekkel franciául is megjelent « La Révolution Hongroise » címmel, Raymond Aron bevezetésével (Párizs, Plon, 1958). Ma is érdekes forrásmunka.

Nagy Imre szerepe és eszméi

A helyszíni jelentések kezdeti időszaka után a következő kiadványok Nagy Imrének, a forradalom vezéralakjának és később, perét és kivégzését követően, 1958-tól, legnevesebb mártírjának szerepével és eszméivel foglalkoznak.

Egy sikeres akció külföldre juttatta Nagy Imrének az 1953-55 közötti időszakról, tehát a saját miniszterelnöksége idejéről szóló, a maga akkori tevékenységének védelmében írott « memorandumát », mely először magyarul jelent meg — Nagy Imre: *A magyar nép védelmében*, Forradalmi Tanács, 1957; majd franciául: *Un communisme qui n'oublie pas l'homme* (Egy kommunizmus, amely nem feledkezik meg az emberről) (Párizs, Plon, 1957); angolul: *Imre Nagy on Communism — In Defence of the New Course* (Nagy Imre a kommunizmusról — az új szakasz védelmében) (London, Thames & Hudson, 1957), majd több más nyelven is.

1959-ben jelent meg Molnár Miklós és Nagy László: *Két világ között — Nagy Imre útja*, Brüsszel, Nagy Imre Intézet, amely *Imre Nagy — Réformateur ou Révolutionnaire?* (Nagy Imre — reformer vagy forradalmár?) (Genf, Publications de l'Institut Universitaire de Hautes Etudes Internationales) címmel franciául is napvilágot látott. Ez a könyv páratlan a maga nemében, mivel egyszerre elemzi és tárgyalja Nagy Imre ideológiai és elméleti álláspontját, valamint a Nagy Imre és követői által választott stratégiát eszméik érvényesítésére és a kommunista rendszer megváltoztatására. Ugyanebben az évben hagyta el a sajtót a forradalomról szóló egyik legelső és mindmáig az egyik legteljesebb beszámoló, amely szintén erősen Nagy Imre személyére koncentrál — Tibor Méray: *Thirteen Days that shook the Kremlin*

(Tizenhárom nap, amely megrengette a Kreml-t) (New York, Praeger, 1949). Miután franciául *Imre Nagy — l'homme trahi* (Nagy Imre — az elárult ember) címmel, majd németül is kiadták, végül, csaknem húsz évvel később megjelent azon a nyelven is, amelyen íródott, javított és bővített kiadásban: *Nagy Imre élete és halála* (München, «Griff», 1978).

Nagy Imréről jónéhány különlegesen érdekes cikk jelent meg, közülük a legkiemelkedőbbek a következők: György Heltai: «*Imre Nagy au Parlement*» (Nagy Imre a Parlamentben), a Gosztonyi Péter szerkesztette *Histoire du Soulèvement Hongrois-ban* (A magyar felkelés története), (ld. lejjebb); Paul E. Zinner: «Hungary's Imre Nagy — Revolutionist at the End» (A magyar Nagy Imre — egy forradalmár az út végén) a *Columbia University Forum*-ban, New York, 1958 ősz. II. kötet, 3. sz.; és Miklós Molnár: «The Heritage of Imre Nagy» (Nagy Imre öröksége) az Aczél Tamás szerkesztette *Ten Years After*-ben (Tíz év múltán), (ld. alább).

Nagy Imre és legközelebbi munkatársai elítélése és kivégzése után 1958-ban az «ellenforradalmi eseményekről» szóló «Fehér Könyvek» sorozat ötödik köteteként a magyar rezsim a következő kiadványt jelentette meg: *Nagy Imre és bűntársai ellenforradalmi összeesküvése* (Budapest, a Magyar Népköztársaság Minisztertanácsa Tájékoztatási Hivatala, 1958). A könyv közli a perben elhangzott vádakot és ítéleteket és részlegesen ismerteti a vád álláspontját. Ezt hamarosan követte egy nyugati kiadvány: *Az igazság a Nagy Imre ügyben* (Brüsszel, Európai Petőfi Kör, 1959), mely egyidejűleg német, angol és francia fordításban is megjelent. A vádirat fő pontjainak részletes elemzése és cáfolata mellett a könyv számos információt tartalmaz a forradalom előtti és utáni ellenzék tevékenységéről, valamint összegyűjti a kivégzések nemzetközi sajtóvisszhangját.

A Nagy Imre-perről számos új részletet közöl — valóban eddig az első, a perben részt vett személyektől származó beszámoló, Kopácsi Sándor: *Au nom de la classe ouvrière* című, már említett könyve. A kivégzések tizedik évfordulóján, az 1968. június 1-15-i számban az

Irodalmi Újság közli Háy Gyula rövid írását Nagy Imrével való utolsó találkozásáról a börtönben, kevéssel Nagy Imre halála előtt, valamint Nagy Imre utolsó szavait a halálos ítélet kihirdetése után. Az 1978. nov-dec-i számban az *Irodalmi Újság* hosszan ismerteti Donáth Ferencnek, a per egy másik túlélő vádlottjának levelét, amely tisztázza a per néhány részletét és kimutatja a hamisításokat a magyar « Fehér Könyvben ».

Az 1956 utáni megtorlások

A második szovjet beavatkozást és a Kádár-rezsim beiktatását követő megtorlások részleteiről nagyon kevés megbízható és pontos híradás áll rendelkezésre. Mérsékelt nyugati körökben a kivégzések általánosan elfogadott száma mintegy 2-3000, a bebörtönzötteké és internáltaké pedig több tízezer. A meglehetősen ritka, idevágó nyilvánosságra hozott források egyike az American Friends of Captive Nations: *Hungary under Soviet Rule* (Rab nemzetek amerikai barátai: *Magyarország szovjet elnyomás alatt*) (New York, 1957), amely tartalmazza a rögtönítélő bíraskodásról, valamint a közbiztonsági őrizetről (vagyis internálásról) szóló törvényerejű rendeleteket, beleértve olyan « bűnök » részletezését, amelyekre halálbüntetés szabható ki, és végül az 1956 novembere és 1957 augusztusa között kivégzett, letartóztatott és bebörtönzött személyek részleges listáját. A rendeletek magyar szövege megtalálható a *Magyar Közlöny* 1956 dec. 100, 101, 102: 1957 jan. 2, 5. számában.

A forradalom — további tanulmányok

Az első politológiai és szociológiai tanulmányok az 1960-as évek elején tűntek fel, bár ezek eleinte csaknem kizárólag kelet-európai emigránsok munkái voltak, még pedig többnyire 1956 előtt emigráltaké.

Ezek sorában a legkorábbi Ferenc A. Vali: *Rift and Revolt in Hungary — Nationalism versus Communism* (Szakadás és felkelés Magyarországon — nacionalizmus vagy kommunizmus?) (New York, Harvard University

Press, 1961). Ezt követte Paul Kecskemeti: *The Unexpected Revolution — Social Forces in the Hungarian Uprising* (A váratlan forradalom — társadalmi erők a magyar felkelésben) (Stanford, California, Stanford University Press, 1961), mely az első és jóideig egyetlen olyan könyv, amely felvetette a forradalom társadalmi jellegének kérdését és a különféle társadalmi csoportoknak és osztályoknak a forradalomban játszott szerepét. A következő évben jelent meg Paul E. Zinner: *Revolution in Hungary* (Forradalom Magyarországon) (New York, Columbia University Press, 1962). Zinner volt az irányítója a *Columbia University Research Project on Hungary* (a Columbia Egyetem Magyarországi Kutatási Programja — amelyre még kitérünk) keretében felvett interjúknak, amelyek információ-anyagát nagy mértékben felhasználta tanulmányában, bár az 1956-hoz vezető ellenzéki mozgalom vizsgálatában sokkal inkább politikai és szellemi áramlatokra összpontosított, mint magának a forradalomnak a társadalmi valóságára.

Az egyik legérdekesebb politikailag elkötelezett mű Andy Anderson: *Hungary '56* (Magyarország '56) című könyve, melyet először a *Solidarity* adott ki Londonban 1964-ben, majd a Black & Red, Detroit, 1976-ban, és több nyelvre is lefordították. Ez az anarcho-kommunista alapon álló mű nagy súlyt fektet a munkások önálló tevékenységére, és nyomon követi a munkástanácsok megalkadásától szétzúzásukig tartó folyamatot.

Az 1956-os forradalom tizedik évfordulójára számos tanulmány jelent meg, de ezek nemigen hoztak újdonságot. A leginkább említésre érdemes François Fejtő: *Budapest 1956* (Budapest 1956) (Párizs, Julliard), amely rövid, olvasmányos beszámoló, jórészt az ENSZ jelentésén (ld. alább) alapul; és Tibor Méray: *Budapest — 23 Octobre 1956* (Budapest, 1956. október 23) (Párizs, Laffont), később angolul is megjelent: *That Day in Budapest* (Az a nap Budapesten) címmel, (New York, Funk & Wagnalls, 1969).

Az 1966-os publikációkból az értékesebbek közé tartoznak azok a tanulmánykötetek és cikkgyűjtemények, amelyek 1956 valamely oldaláról új, gyakran eredeti ér-

tesülésekkel szolgálnak. Különösen hasznos Borbándi Gyula és Molnár József (szerk.): *Tanulmányok a magyar forradalomról* (München, Aurora) című könyve. Tartalmazza az *Új Látóhatár* című emigráns folyóirat legértékesebb cikkeit, közöttük a Magyar Néphadseregnek és az ÁVH-nak a forradalomban játszott szerepéről szóló tanulmányokat, beszámolókat, két vidéki városban lezajlott eseményekről, és tanulmányokat a forradalom legfőbb vezető személyiségeiről. Hasonló válogatás jelent meg franciául is, az *Új Látóhatár*, a *Szemle* (ld. lejjebb), és egyéb források anyagából, többek között a diákságról, az írókról, a munkástanácsokról, a fegyveres erőkről és a vidéki eseményekről szóló tanulmányokkal — Peter Gosztonyi (szerk.): *Histoire du Soulèvement Hongrois 1956* (A magyar 1956-os felkelés története) (Párizs, Horvath). Egy másik angol nyelvű gyűjtemény az Aczél Tamás szerkesztette *Ten Years After* (Tíz év múltán) (London, Mac Gibbon & Kee), amelynek legértékesebb része valószínűleg a Stephen Barlay által összeállított bibliográfia és kronológia.

A hatvanas évek második felére az « elsődleges tanulmánynak » minősíthető munkák már jobbra megjelentek, így megnyílt az út további, a tíz év alatt külön-külön nyilvánosságra került értesüléseket felhasználó, az utólagos elemzés előnyeit hasznosító tanulmányok előtt. Az első ilyen munka valószínűleg Miklós Molnár: *Victoire d'une Défaite* (Egy vereség győzelme) (Párizs, Fayard, 1968), később angolul: *Budapest 1956* (Budapest 1956) (London, Allen & Unwin, 1971), amely (hasonlóan a szerző Nagy Imréről szóló tanulmányához) egyike azon kevés, az ellenzék 1956 előtti tevékenységét vizsgáló írásnak, amely igyekszik a forradalmat mind történelmi, mind nemzetközi politikai összefüggésekben elhelyezni. A huszadik évfordulóra jelent meg a társadalmi realitásokat elemző egyik első, nem magyar szerző által írt mű e sorok írójának tollából — Bill Lomax: *Hungary 1956* (Magyarország 1956) (London, Allison & Busby, 1976). Ez a könyv újra felveti a forradalom társadalmi jellegének kérdését, és hangsúlyozza a munkáosztály és a munkástanácsok szerepét.

A huszadik évforduló alkalmából jelent meg két kötetnyi, a forradalmat és annak hosszú távú elméleti és politikai hatását elemző «retrospektív tanulmány». Az egyik Király Béla és Paul Jónás (szerk.): *The Hungarian Revolution of 1956 in Retrospect* (Visszatekintés az 1956-os magyar forradalomra) (New York, Columbia University Press, 1977), a forradalom különféle hazai vonatkozásairól, valamint Kelet- és Nyugat-Európára gyakorolt hatását tárgyalja. A második, Pierre Kende és Krysztof Pomian (szerk.): *1956 Varsovie — Budapest; La Deuxième Révolution d'Octobre* (1956 Varsó — Budapest; A második októberi forradalom) (Párizs, Seuil, 1978), egy 1976 szeptemberében Párizsban tartott, 1956-ról szóló konferencia anyagát tartalmazza, mely az 1956-os magyar és lengyel eseményekkel és azoknak a kelet-európai kommunista társadalmak jövőjére gyakorolt hatásával kapcsolatos elméleti kérdéseket vizsgálja.

Végül a 25. évfordulóra készült művek közül említünk kettőt — Gosztonyi Péter: *Az 1956-os magyar forradalom története* (München, Újváry «Griff», 1981), és Csonka Emil: *A forradalom oknyomozó története, 1945-1956* (München, Veritas, 1981).

Társadalmi erők a forradalomban: az ifjúság, katonák, munkások

Az események menetében három társadalmi csoport játszott különösen fontos szerepet: az ifjúság (a diákság), a katonák és a munkások, s mindhárom csoport méltó arányban szerepel az irodalomban.

Nicolas Baudy: *Jeunesse d'Octobre* (Októberi Ifjúság) (Párizs, La Table Ronde, 1957) több Franciaországba menekült magyar fiatal élményeit írja le. Henry Gleitman: *Youth in Revolt* (A felkelt ifjúság) (New York, Free Europe Press, 1957), 72 fiatal politikai menekülttel folytatott beszélgetés alapján rávilágít a kommunista rendszernek az ifjúság megnyerésére tett erőfeszítéseinek kudarcára. Thomas Szabó: *Colère à Budapest* (Budapesti felindulás) (Párizs, Fayard, 1957), később angolul: *Boy on the Rooftop* (Fiú a háztetőn) (London, Heinemann,

1958), egy 15 éves felkelő története; míg László Beke, *A Student's Diary* (Egy diák naplója) (London, Hutchinson, 1957, állítólag egy fiatal budapesti egyetemista október 16 és november 1 közötti élményeiről szól. A diákmozgalomhoz további adalékokkal szolgál a « Les étudiants pendant le soulèvement » (Diákok a felkelésben) című fejezet Gosztonyi (szerk.) *Histoire*-jában.

Béla Nagy, *Journal d'un Insurgé Hongrois* (Egy magyar felkelő naplója) (Párizs, Pensée Moderne, 1956), egy harmincas éveiben járó fiatalember élményeinek színes leírása.

A fegyveres erőknél a forradalomban játszott szerepét illetően Király Béla két cikke érdemel figyelmet: « Hungary's Army (A magyar hadsereg) *East Europe*, New York, 1958. március és június, valamint Gosztonyi Péter cikksorozata az ÁVH-ról, a magyar, illetve a szovjet hadseregről, mely Borbándi és Molnár fentebb idézett *Tanulmányok a magyar forradalomról* című kötetében és Gosztonyi *Histoire*-jában jelent meg. Ezen felül Gosztonyi *Histoire*-ja közöl egy másik Király Béla cikket a nemzetőrség megalakulásáról a forradalom alatt. Rendkívül érdekes beszámoló olvasható a Kilián-laktanyáról Gosztonyi Péter tollából: « Napló a Kilián-laktanya harcáról » a *Szemle* (Brüsszel, 1960. október 6. számában), és egy rövid, de tanulságos visszaemlékezés Király Bélától: « From Death to Revolution » (Halálból a forradalomba) a *Dissent* (New York) 1966. nov.-dec.-i számában.

Ami a munkásosztály szerepét illeti, szinte egyáltalán nincs első kézből való, munkástól származó beszámoló. Két tanulmány mégis sikeresen kísérli meg felvázolni a munkásélet hátterét és légkörét az 1956 előtti és alatti Magyarországon — Sztáray Zoltán: « A magyar munkás útja a forradalomig: 1945-56 » (*Szemle*, Brüsszel, 1961. III. évf. 2 sz.), és Vida István: « A magyar munkásvilág 1956-ban » (*Új Látóhatár*, München, 1976. 4. sz.).

A munkástanácsok forradalom alatti és utáni tevékenységének elemzése először Király Ernő könyvében kap helyet: *Die Arbeiterselbsverwaltung in Ungarn — Aufstieg und Niedergang: 1956-1958* (Munkásönigazgatás Magyarországon — tündöklés és elbukás: 1956-1958)

(München, Oldenburg, 1961). Néhány eredeti dokumentum olvasható a *Szemle* 1960. április 4-i számában és 1961. III. évf. 3. számában. A *Szemle* a Budapesti Központi Munkástanács két tagjának visszaemlékezéseit is közölte 1961. III. évf. 3. számában: Tanúságtétel — Sebestyén Miklós — Tőke Ferenc: « A Nagybudapesti Központi Munkástanácsról »; angolul pedig a *The Review* 1960. januári, 3. számában és 1961. III. évf. 2. számában jelentek meg. Ezek a folyóiratok a brüsszeli Nagy Imre Intézettel együtt megszűntek 1964-ben.

A Központi Munkástanácsról szóló legteljesebb beszámoló Balázs Nagy: « La formation du conseil central de Budapest en 1956 » (A Központi Munkástanács megalakulása Budapesten 1956-ban) a Nagy Imre Intézet kiadásában (bár nehezen hozzáférhető) (Brüsszel, 1961), míg Krassó Miklós, az a fiatal értelmiségi, aki elsőként tette meg a sorsdöntő javaslatot a központi tanács megalakítására, a *Red Weekly* című angol trockista folyóirat 1976-os, a 20. évfordulón megjelent számában kiadott « Interjú »-jában újabb adalékokkal szolgál ehhez a kérdéshez. E két utóbbi írás e sorok írójának *Eye-Witness* című gyűjteményében is megtalálható.

A munkástanácsokról a legteljesebb forrásgyűjtemény csak franciául olvasható — Jean-Jacques Marie és Balázs Nagy (szerk.): *Pologne-Hongrie 1956* (Lengyelország-Magyarország 1956) (Párizs, Etudes et Documentations Internationales, 1966). A kötet Tőke és Sebestyén cikkeinek teljesebb változatát is tartalmazza. Végül a jószemű olvasó nem kevés értékes információt találhat Molnár János könyvében: *A Nagybudapesti Központi Munkástanács* (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1969).

Dokumentumok

A legfontosabb kormány- és pártnyilatkozatok, határozatok, napilapok vezércikkei, politikai vezetők beszéde, stb. megtalálhatók — Paul E. Zinner (szerk.): *National Communism and Popular Revolt in Eastern Europe* (Nemzeti kommunizmus és népfelkelés Kelet-Európában) (New York, Columbia University Press, 1956).

Felbecsülhetetlen értékű forrás a hivatalos és szabad (azaz kalóz-) rádiók magyarországi adásainak anyaga is, amelyet a SZER rögzített és adott közre: *A magyar forradalom és szabadságharc a hazai rádióadások tükrében: 1956 október 23 - november 9.* (New York, Free Europe Press, é. n.). Bár ez a gyűjtemény szinte hozzáférhetetlen, rövidített változata: *The Revolt in Hungary* (A magyarországi felkelés) címmel angolul, franciául, németül és egyéb nyelveken is megjelent. A rádióadások szövegének másik forrása a *Summary of World Broadcasts* (A világ rádióadásainak összefoglalója) a BBC Monitoring Service (BBC műsorfigyelő szolgálat) kiadásában jelenik meg.

Kiemelkedő értékű dokumentum az Egyesült Nemzetek Szervezete *Különbizottságának jelentése a magyar kérdésről* 1957. VI. 12, amely mintegy ezeregyszáz szemtanúval készített interjú alapján. A 25. évfordulóra ezt a fontos dokumentumot magyarul is megjelentette a müncheni *Nemzetőr*, sajnos olyan címen (« A forradalom tanúi, 1956 »), amelyből az olvasó nem sejtheti, mit is tartalmaz ez a kötet. (L. fentebb a 8-33. oldalon közölt szöveget.) Egy másik Nyugaton készült jelentés a Szabad Szakszervezetek Nemzetközi Szövetségéé, amely először németül jelent meg: *Vier Tage Freiheit* (Négy nap szabadság) (Brüsszel, 1957), majd, változatlan címmel, angolul és magyarul is.

Ide tartozik az 1956 utáni fontosabb emigráns-szervezetek munkája és publikációs tevékenysége. Az egyik első ezek közül a *Magyar Bizottságé*, amely New Yorkban alakult, Kovács Imre, a Nemzeti Parasztpárt volt vezetője körül, azzal a kifejezett céllal, hogy « összefogja a háború utáni időszak demokratikus magyar politikai személyiségeit és az 1956-os forradalmárok és szabadságharcosok képviselőit ». 1958-ban a *Magyar Bizottság* adott ki hasznos cikkgyűjteményt a magyar történelemről és az 1956-os forradalomról — Imre Kovács (szerk.): *Facts about Hungary — The Fight for Freedom* (Tények Magyarországról — harc a szabadságért) (New York, 1958). Ugyanennek új, javított kiadása, amely több, az

első kiadásban nem szereplő fontos cikket tartalmaz, a tizedik évfordulóra, 1966-ban jelent meg.

Míg a *Magyar Bizottság* az emigrációnak idősebb és jobbra hajló ágát képviselte, az inkább szocialista orientációjú balszárny az 1959-ben Brüsszelben alapított *Nagy Imre Politikai és Társadalomtudományi Intézet*-ben tömörült. Az Intézet igazgatója, Heltai György, Nagy Imre utolsó kormányának külügyminiszter-helyettese volt, negyedévi folyóirata pedig a *Szemle*, amely angolul (*The Review* címmel) és franciául (*Etudes*) is megjelent. A *Nagy Imre Intézet* céljával tűzte ki a forradalomról szóló dokumentumok és egyéb anyagok gyűjtését és kiadását, és kapcsolatot létesített a nem-kommunista baloldallal, számos európai országban.

A *Szemle*, amely első hat számát (tkp. az I. és II. évf) 1959 júniusa és 1960 szeptembere között bocsátotta ki, 1961 és 1963 között negyedévenként jelent meg (III., IV. és V. évf.), és haladó baloldali folyóirattá fejlődött, amely már nemcsak magyar vonatkozású kérdésekkel foglalkozott.

1959 októberében, a harmadik évfordulóra az Intézet konferenciát szervezett, amelyen különféle európai szocialista irányzatok képviselői vettek részt. A konferencia anyaga franciául jelent meg: *Contribution de la Révolution Hongroise à la Pensée Socialiste* (A magyar forradalom tanulságai a szocialista elmélet számára). Az Intézet jónéhány könyvet és brosúrát publikált magyarul és idegen nyelven, közöttük Molnár Mikló és Nagy László, Szász Béla, Nagy Balázs már említett könyvét, valamint a *Hungaricus* röpirat első részének angol és francia fordítását. A *Hungaricus* röpirat az 1956-os eseményeket és a történetekből levonható tanulságokat elemzi, Magyarországon íródott és titokban terjedt 1956-ban.

Az egyéb emigráns szervezetek és folyóiratok közül valószínűleg a legjelentősebb az *Irodalmi Újság*, amely Párizsban jelenik meg Méray Tibor szerkesztésében, a kéthavonkénti *Új Látóhatár* Münchenben (főszerkesztője Borbándi Gyula), és a jobboldali *Nemzetőr*, ugyancsak Münchenben. Különösen érdekes e folyóiratoknak a forradalom évfordulójára, legfőképpen a 10. és 20. évfor-

dulóra megjelent száma. A hatvanas évek elején, a Nagy Imre Intézet megszűnése után, egy rövid életű szélső baloldali, magát *Magyar Forradalmi Szocialisták Szövetségének* nevező trockista csoport tűnt fel, mely egy *Szocialista Forradalomért* című folyóiratot adott ki és megjelentette saját elemzését *Az 1956-os magyar forradalomról* címmel (Bázel, 1964).

Az egyetemi kutatási programok közül a legnagyobb és legfontosabb a *Columbia University Research Project on Hungary* (Columbia Egyetem Magyarországi Kutatási Programja), amelyet 1956 őszén, New Yorkban hoztak létre Hugh Roberts elnökletével. A kutatásvezető Alexander Dallin, az interjú-csoport vezetője Paul E. Zinner volt. Mintegy 250 mélyinterjú készült magyar menekültekkel Európa és Amerika különböző országaiban, 1956-ban és 1957-ben. A nagyon kevésbé megszerkesztett és szándékosan « nyitva hagyott » interjúk, annak ellenére, hogy túlnyomó részt városi középosztálybeli értelmiségiekkel készültek, a hétköznapi tapasztalatok és a forradalommal kapcsolatos attitűdök és érzelmek teljesen egyedülálló forrásanyagát képezik. Az interjúk angol nyelvű átírása (magyar nyelvű nincs) a Columbia Egyetem könyvtárában található.

Azok az interjúalanyok, akik a forradalom valamilyen aspektusáról különösen alapos ismeretekkel rendelkeztek, részletes beszámolót írtak a Program számára. A legfontosabbak a következők — György Heltai: *Hungary 1953-1956* (Magyarország, 1953-1956), mely felvázolja a forradalom politikai hátterét és az ellenzék fejlődését a sztálini rendszerben; István Mészáros: *Cultural Life in Hungary since 1948* (Kulturális élet Magyarországon 1948 óta) — nagyon világos összefoglalás a Lukács- és Déry-vitáról; Balázs Nagy: *The Petőfi Circle* (A Petőfi Kör) — a szervezet megalakulásának és működésének legteljesebb összefoglalása egyik volt titkára tollából; valamint Péter Kende: *The History of Szabad Nép* (A Szabad Nép története), és Miklós Molnár: *The History of Irodalmi Újság* (Az Irodalmi Újság története).

A Columbia Egyetem programja befejeződött anélkül, hogy összefoglaló tanulmány készült volna, de az interjúkat és egyéb anyagokat könyvük írásakor Ferenc A. Vali, Paul E. Zinner és Bill Lomax felhasználta.

Hivatalos magyar közlemények

Minden kommentár nélkül említjük a szovjet és magyar kormány hivatalos ideológiai álláspontjának rövid kifejtését, amely az 1956-os eseményeket az imperialisták-szította ellenforradalomnak minősíti; ld.: V. Leonov, *The Events in Hungary* (A magyarországi események) (Moszkva, Foreign Languages Publishing House, 1957); és Kállai Gyula: *A magyarországi ellenforradalom a marxizmus-leninizmus fényében* (Budapest, Kossuth, 1957).

Az események hivatalos interpretációjának részletesebb változatát a « Fehér Könyvek » sorozat: *Ellenforradalmi erők a magyar októberi eseményekben* (Budapest, Magyar Népköztársaság Minisztertanácsa Tájékoztatási Hivatala, 4. kötet, 1957) című kötete tartalmazza, melyet több nyelven adtak ki. Az ötödik kötet: *Nagy Imre és bűntársai ellenforradalmi összeesküvése 1958-ban* jelent meg. Létezik egy « kis fehér könyvek » sorozat is az « ellenforradalmi eseményekről » a különféle magyar országrészekben és városokban; ezek felsorolása megtalálható Molnár János: *Ellenforradalom Magyarországon 1956-ban* c. alább idézett könyvének bibliográfiájában. E sorozat Magyarországon kívüli legteljesebb gyűjteménye valószínűleg a berni *Schweizerische Osteuropa Bibliothek*-ben található.

Kádár János 1956 jellegéről szóló főbb beszédei, legalábbis azok, amelyeket a forradalom után mondott, a *Szilárd népi hatalom — független Magyarország* című kötetben (Budapest, Kossuth, 1958) jelentek meg.

Magyarországon jelentős dokumentum-anyagot gyűjtött és kutatásokat végzett az *MSZMP Központi Bizottsága Párttörténeti Intézete*, és 1958-ban közrebocsátotta egy gyűjtemény első kötetét: *Ellenforradalom Magyarországon 1956 — Tanulmányok* I. kötet (Budapest, Kos-

suth, 1958). A többi kötet még várat magára. Az a helyzet, hogy a Magyarországon készült legérdekesebb tanulmányok nehezen hozzáférhetők. Például Lovas Márton: *Mi történt Budapesten október 23-tól november 4-ig* (Budapest, Kossuth, 1957) című könyvecskéje, melyet 1957 tavaszán adtak ki és rögtön megjelenése után bevontak. Már elkészült tanulmányokat is kizárólag zártkörű terjesztésre szántak, tömegfogyasztásra alkatmatlanak ítélve őket — ilyen például a magyar párton belüli revizionista nézetek fejlődéséről szóló tanulmány: *A jobboldali nézetektől az osztályárulásig — Adalék Nagy Imrének és csoportjának elméleti és gyakorlati tevékenységéhez, 1947-1956* (Budapest, 1957), és Vass Henrik: *A magyarországi 1956 októberi ellenforradalom történetének néhány kérdése* (Budapest, Kossuth, 1958).

A mindenki számára hozzáférhető anyagokra visszatérve, az érdekesebbek közé tartozik Sólyom József és Zele Ferenc: *Harcban az ellenforradalommal* (Budapest, Móra Könyvkiadó, 1957), amely az «ellenforradalom áldozataival» készített interjúkon alapul, többek között megszólaltat két fiatal ávós sorkatonát, akik súlyosan megsebesültek, de csodával határos módon élve megúszták a budapesti pártház ostromát október 30-án. Hasonló írásokat találhatunk a *Szabadság, te szülj nekem rendet* (Budapest, Kossuth, 1970) c. kötetben is.

Az 1956-os eseményeknek, mint belső reakciós és ellenforradalmi erők szította megmozdulásnak részletesebb leírását kísérli meg az 1956 utáni Belügyminisztérium Vizsgálati Osztályának volt vezetője, Hollós Ervin: *Kik voltak, mit akartak?* (Budapest, Kossuth, 1967) (újabb, harmadik kiadása 1976-ban). Az «ellenforradalmárok» pereinek bírósági anyagára támaszkodva Hollós bemutatja több fegyveres csoport, munkástanács, forradalmi bizottság és jobboldali párt forradalom alatti működését Budapesten és vidéken — a rendőrség szemszögéből. Tudományosabb igényű munka Molnár János: *Ellenforradalom Magyarországon 1956-ban* (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967), amely a forradalomról Nyugaton megjelent beszámolók és tanulmányok elemzését és kritikáját tűzi

ki célul — végső soron azzal a szándékkal, hogy a rendszernek az eseményekről szóló hivatalos verzióját törvényesítse. Gondosan olvasva talán még ez a legjobb bevezető a magyar forradalom Magyarországon hozzáférhető irodalmába.

Mind Molnár, mind Hollós írt a forradalom valamely speciális eleméről. Molnár János könyvalakban megjelent disszertációja: *A Nagybudapesti Központi Munkástanács* (Budapest, Akadémiai, 1969), amelyben megint csak gondosan olvasva sok értékes, mind Magyarországon, mind Nyugaton nehezen vagy alig hozzáférhető információ fedezhető fel. Hollós Ervin, Lajtai Verával részletes leírást tett közzé az október 30.-i Köztársaság téri vérontásról: *Köztársaság tér 1956* (Budapest, Kossuth, 1974).

Nem feledkezhetünk meg egy, a nyugati emigránsok között rossz tapasztalatokat szerzett s a rendszer kebelébe visszatért « forradalmárról », akinek könyve végső soron a rendszer propagandáját szolgálja — Szabó Miklós: *Foglalkozásuk — emigráns* (Budapest, Kossuth, 1959), mely számos nyugati nyelven is megjelent. Befejezésül még egy munkát említünk, amely az « ellenforradalom » előkészítésében és kiobbantásában erősen hangsúlyozni igyekszik a nyugati imperialista erők befolyását — Berecz János: *Ellenforradalom tollal és fegyverrel, 1956* (Budapest, Kossuth, 1969). Ideológiai torzsága ellenére ez a könyv sem haszontalan, pl. elismeri, hogy léteznek börtönben keletkezett Nagy Imre-írások, Berecz a következőképpen hivatkozik rá: *Gondolatok — Emlékezések* (Snagov, Románia, 1956-7). E Nagy Imre-mű kiadása ügylátszik még várat magára.

A szovjet beavatkozást helyeslő, Magyarországon kívül megjelent írás kevés van, és ezek is korlátozott értékűek. Gyakran csak politikai célból íródtak, a magyarországi helyzet igen gyatra ismeretében. Azok közül, amelyek némiképp használhatók, Charlie Coutts és André Stil munkáját már említettük. Legyen elég még egy ilyen mű, Herbert Aptheker: *The Truth about Hungary* (Mi az igazság Magyarországal kapcsolatban?) (New York, Mainstream, 1957), tipikus és szomorú példa arra, amikor egy rosszul tájékozott író tájékoztatni igyekszik a

tájékozatlan olvasót. Talán valamivel hasznosabb *La Révolution Hongroise vue par les Partis Communistes de l'Europe de l'Est* (A magyar forradalom a kelet-európai kommunista pártok szemével) (Párizs, 1957), amely részleteket közöl a kelet-európai kommunista pártok hivatalos lapjaiból, valamint a szovjet, magyar és jugoszláv kormány- és pártvezetők 1956 őszén tett nyilatkozataiból.

Kommentárok

Köztudott, hogy a magyar forradalom drámai, mélyreható befolyást gyakorolt egy egész nemzedék baloldali értelmiségére Nyugaton, s noha e jelenség irodalma nem áll épp e jelen tanulmány középpontjában, feltétlenül érdemes megemlíteni néhány olyan írást, amely megkísérelte a magyar forradalomnak a politikai elmélet és a szocialista gondolkodás fejlődésére gyakorolt hatását megfogalmazni.

A legtöbbet emlegetett tanulmányok közül joggal emelkedik ki Jean-Paul Sartre: « *Le Fantôme de Staline* » (Sztálin kísértete), mely először a *Les Temps Modernes* 1956. nov. - 1957. jan-i számában jelent meg, majd újranyomták a *Situations VII*-ben (Párizs, Gallimard, 1968), s később angolul is megjelent: *The Spectre of Stalin* (Ua.) (London, Hamish Hamilton, 1969). Hasonló hírnévre tett szert, bár egészen más politikai beállítottságú Hannah Arendt: « *Reflections on the Hungarian Revolution* » (Elmélkedések a magyar forradalomról) c. cikke (*Journal of Politics*, Florida, 1958. 20 sz.), melyet újra kiadtak a szerző *The Origins of Totalitarianism* (A totalitáriánizmus eredete) (London, Allen & Unwin, 1958) című könyve utószavaként.

Azok közül, akiket a magyar forradalom legmélyebben érintett és akik legvilágosabban felismerték fontosságát a szocialista elmélet és gyakorlat további fejlődése szempontjából, kiemelkedik a volt trockisták egy csoportja, amely az 1949-ben Párizsban alapított *Socialisme ou Barbarie* (Szocializmus vagy barbárság) című folyóirat és a Detroitban kiadott *Correspondence* (Levelezés) című folyóirat körül gyülekezett. A *Socialisme ou Barbarie*

huszadik számában (1956. dec - 1957. február) két cikk jelent meg a magyar forradalomról — Claude Lefort: « L'insurrection hongroise » (A magyar felkelés) és Pierre Chaulieu (Cornelius Castoriadis írói neve): « La révolution prolétarienne contre la bureaucratie » (Proletárforradalom a bürokrácia ellen). Mindkettő úgy fogja fel a magyar forradalmat, mint a munkások felkelését a bürokratikus állam ellen. Egyidejűleg C.L.R. James író, az amerikai csoport tagja, szintén felismerte a munkásfelkelés jelentőségét « The Hungarian Workers' Councils » (A magyar munkástanácsok) című tanulmányában, amely először a *Facing Reality* (Szembenézni a tényekkel) című könyvében jelent meg, majd nemrégiben új cikkgyűjteményében újra kiadták: *The Futur in the Present* (A jövő a jelenben) (London, Allison & Busby, 1977).

Húsz évvel később mind Castoriadis, mind Lefort újra foglalkozott a magyar forradalom jelentőségével az amerikai újbaloldali *Telos*-ban, 1956 huszadik évfordulóján — Cornelius Castoriadis: « The Hungarian Source » (A magyar forrás) és Claude Lefort: « The Age of Novelty » (Az újdonság kora), mindkettő *Telos*, New York, 1976 ősz, 29. számában. E tanulmányok 1977-ben franciául is megjelentek: a *Libre* c. sorozatban (Párizs, Petite Bibliothèque Payot, 315). Lefort egy rövidebb fejtegetése a jelen kötetben olvasható (75-83. o.).

A magyar forradalom hatása természetesen Kelet-Európában is érződött. Az 1968-as Prágai Tavasz egyik figyelemre méltó apró eseménye volt az a cikk, amely Nagy Imre kivégzésének tizedik évfordulójáról emlékezett meg és Nagy Imrét « a demokratikus és nemzeti jellegű szocializmus reprezentatív úttörőjének » nevezte a Cseh Írószövetség folyóiratában (Osvald Machatka, « Szintén egy évforduló », *Literární Listy*, Prága, 1968. június 13). Lásd fentebb ugyancsak a jelen kötetben.

A magyar forradalom jelentőségét elismerni vonakodók közé tartozik, paradox módon, a mai magyar ellenzék egy része, akik számára 56 « csak egy minél hamarabb elfelejtendő fiaskót » jelent, illetve akiknek — koruknál fogva — « 56 már történelem ». (Lásd: Gabriel Becker: « The Left in Hungary » (A magyar baloldal) *Critique*,

Glasgow, 1978. 9 sz.). Hasonló álláspontot képvisel egy másik magyar ellenzéki: « az 1968-as csehszlovákiai események ... fontosabbak voltak számunkra, mint 56. Mihály Vajda: « Das Ende des Reformgedankes ») (A reformgondolkodás alkonya) (Info., Sozialistisches Ost-europakomitee, Berlin, 1978. 30 sz.).

Újabban azonban « 56 örökségének » egyre tudatosabb elismerése figyelhető meg. Gyakori az a felismerés, hogy eme örökség vállalása nélkül — mint azt végül Vajda is elismeri — « nem képzelhető el valódi ellenzéki magatartás, de még a rendszer bírálata sem ».

Meg nem jelent művek

Ahogy az lenni szokott, azok a művek, amelyeket leginkább szeretnénk belevenni bibliográfiánkba, vagy még nem jelentek meg, vagy éppenséggel meg sem íródtak.

A magyar forradalommal kapcsolatban óhatatlanul felmerül egy csomó könyv, amely még nem jelent meg, talán soha nem is fog, de amelyre igen nagy szükség lenne.

Még mindig él jónéhány olyan politikus, aki a Rákosi-korszakban volt aktív, s aki a forradalomhoz vezető eseményekről való tudásunkat nagy mértékben gyarapíthatná. Még él az 1956. november 1-én alapított MSZMP szervezőbizottságának több tagja, akik a forradalom döntő napjairól sok belső értesüléssel rendelkeznek. Még mindig felkutatható a Nagy Imre-per néhány túlélője.

Néhányan az említettek közül talán már megírták visszaemlékezésüket. Néhányan talán már hozzájárultak emlékirataik majdani kiadásához. Reméljük, hogy a késlekedők is tollat ragadnak, akik pedig már megtették, nem aszalják kéziratukat a fiókban az örökkévalóságig. Még sok minden nem hangzott el. Még sok minden tisztázandó. 1981, a magyar október huszonötödik évfordulója éppen alkalmas kezdet lenne.

Függelék: más bibliográfiák

Mivel a jelen tanulmány egy percig sem állítja, hogy teljes bibliográfiát kínál, helyénvaló az olvasót néhány korábbi, részleges és teljesebb irodalomjegyzékkel megismertetni.

Az egyik elsőként megjelent bibliográfia Sztáray Zoltán: *Books on the Hungarian Revolution — A Bibliography* (Könyvek a magyar forradalomról — bibliográfia) (Brüsszel, Nagy Imre Intézet, 1960). Ezt hamarosan követte Vissi György bibliografikus tanulmánya: «A magyar forradalom irodalmának mérlege» (*Szemle*, 1961. október, III. évf. 4 sz.), Gosztonyi Péter rövid bibliográfiája: «Die Ungarische Revolution von 1956» (Az 1956-os magyar forradalom) a *Jahresbibliographie — Bibliothek für Zeitgeschichte*-ben jelent meg (Stuttgart, 1963. 35. évf.).

A legteljesebb, mintegy húsz nyelvből összeállított irodalomjegyzék — I. L. Halasz de Beky: *A Bibliography of the Hungarian Revolution 1956* (Az 1956-os magyar forradalom bibliográfiája) (Toronto, University of Toronto Press, 1963) (későbbi kiegészítésekkel). Emellett rövid, de meglehetősen átfogó, nagyon hasznos bibliográfia található az Aczél Tamás szerkesztette *Ten Years After* című kötetben Stephen Barlay összeállításában. Az újabb irodalomról Molnár János (1967), Molnár Miklós (1968 és 1971) és Bill Lomax (1976) könyve tartalmaz jól használható rövid irodalomjegyzéket.

Végül, az általánosabb magyarországi történelem kérdéseit tekintve megemlíthetjük Kabdedó Tamás hosszú bevezetővel ellátott átfogó, annotált bibliográfiáját: *Hungary* (Oxford, Clio, 1980).